

Ε. Γ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ

ΠΗΓΑΙ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΙ ΔΙΑ ΤΑ ΕΝ ΗΡΑΚΛΕΙΩΙ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΩΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗΙ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΩΝ ΕΤΩΝ 1895-1898

(ΕΚ ΤΩΝ ΓΕΝΙΚΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ)

Ἀπὸ τοῦ 1895 ἤρχισεν εἰς τὴν Κρήτην μία ἀκόμη ἐπαναστατικὴ κίνησις, ἡ ὁποία, χάρις, πρῶτον εἰς τὸ ἀκατάβλητον ἀγωνιστικὸν πνεῦμα τῶν κατοίκων, δευτέρον εἰς τὴν βοήθειαν ἐξ Ἑλλάδος, καὶ τρίτον εἰς τὴν ἐπέμβασιν τῆς Εὐρώπης, ἐπέτυχε θεμελιώδεις παραχωρήσεις ὑπὲρ τῶν Κρητῶν ἐκ μέρους τῆς Πύλης. Ἡ Κρήτη, εὐρύνουσα ἔκτοτε βαθμῆδὸν τὴν πολιτικὴν της, ἔφθασε περὶ τὰ τέλη τοῦ 1898 εἰς τὸ καθεστῶς τῆς πλήρους αὐτονομίας ὑπὸ τὴν ὀνομαστικὴν κυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου.

Περὶ τῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα διεδραματίσθησαν εἰς τὴν ἔνδοξον ταύτην Μεγαλόνησον κατὰ τὰ κρίσιμα διὰ τὴν ἱστορίαν της ἔτη 1895-1898, περιεσώθησαν πολυάριθμα μνημεῖα—ἴχνη τῶν σκέψεων καὶ τῶν πράξεων τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι πρωτηγωνίστησαν ἢ ἀπλῶς ἔλαβον μέρος εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν γεγονότων τούτων.

Εἶναι φυσικόν, διὰ τόσον πρόσφατα γεγονότα, νὰ ὑπάρξῃ μέγας ὄγκος ἱστορικῶν πηγῶν, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν, βεβαίως, ἀληθινὴν εὐλογίαν διὰ τὸν ἱστορικόν, ὃ ὁποῖος ἤθελε σκοπήσει τὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ πολυσχιδοῦς τούτου θέματος.

Ἐκ τῶν πηγῶν, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν τῆς κρητικῆς ἱστορίας, πλείσται, βεβαίως, εἶναι γνωσταί, διότι εἴτε ἐξεδόθησαν αὐτοῦσιοι, ἢ ἐκτενσο, εἴτε ἐδημοσιεύθησαν λεπτομερεῖς ἢ συνοπτικαὶ ἀναγραφαὶ αὐτῶν, ὥστε ὁ ἐρευνητὴς νὰ δύναται νὰ χρησιμοποίησιν αὐτὰς εὐχερῶς. Ὑπάρχουσιν ὅμως ἀκόμη σημαντικώταται πηγαὶ τῆς ἱστορίας τῆς περιόδου ταύτης κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀγνωστοί, τὰς ὁποίας ὀφείλου νὰ ἔχουν ὑπ' ὄψιν τῶν οἱ περὶ τὸ θέμα τοῦτο ἀσχολούμενοι, διότι ἄλλως κινδυνεύουν νὰ ἐργασθῶν ἐπὶ τεκμηρίων ἀνεπαρκῶν.

Χρησιμώτατον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς κρητικῆς ἐπαναστάσεως θὰ ἦτο, ἐὰν εἶχομεν μίαν γενικὴν ἀναγραφὴν τῶν σχετικῶν ἱστορικῶν πηγῶν τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ ξένα ἰδρύματα, Ἀρχεῖα, Βιβλιοθήκας καὶ Μουσεία, καθ' ὃν ἀκριβῶς τρόπον ἔχομεν τὴν βιβλιογραφίαν τῶν ἐντύπων τῶν κρητικῶν ἐπαναστάσεων τῶν ἐτῶν 1866-1869 καὶ 1895-1898, τὴν ὁποῖαν ἐδημοσίευσεν ὁ Γενικὸς Γραμ-

ματεὺς τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συνεδρίου μας καθηγητῆς κ. Τωμαδάκης εἰς τοὺς δύο πρώτους τόμους τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν (1938, 1939). Ὁ κ. Τωμαδάκης ὠνόμασε τὴν ἐργασίαν του ταύτην μετριοφρόνως «Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῶν κρητικῶν ἐπαναστάσεων». Ἐλάχιστα ὁμως εἶναι τὰ λήμματα, τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύνατό τις νὰ προσθέσῃ σήμερον, διὰ νὰ καταστῇ ἡ βιβλιογραφικὴ αὕτη ἐργασία πλήρης, ὅσον πλήρεις ἡμποροῦν νὰ εἶναι αἱ παρομοίας φύσεως ἐργασίαι.

Μεταξὺ τῶν ἐντύπων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ ἐν Κρήτῃ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1895-1898 συγκαταλέγονται ἐκδόσεις κειμένων ἐξαιρετικῆς σημασίας, ὡς εἶναι τὰ ἀπομνημονεύματα ἐξόχων Κρητῶν, οἱ ὁποῖοι προτηγωνίστησαν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν ἐκείνην ὡς ἀρχηγοὶ ἐπαρχιῶν ἢ ὡς σημαντικὰ στελέχη τοῦ πολυπλευροῦ ἐκείνου ἐπαναστατικοῦ κινήματος, ἐπὶ παραδείγματι : τοῦ Μανούσου Κουνδούρου, πρωτεργάτου τῆς ἀπελευθερωτικῆς κινήσεως τοῦ 1895, αἱ «Ἱστορικαὶ καὶ διπλωματικαὶ ἀποκαλύψεις», ἐν Ἀθήναις 1921, τοῦ Γεωργίου Α. Σήφακα, ἀρχηγοῦ τοῦ στρατοπέδου Ἀκρωτηρίου, «Ἡμερολόγιον καὶ Πρακτικά» Ἀθῆναι 1953, τοῦ νομομαθοῦς Κεφαλλῆνος Ἰω. Σκαλτσούνη, «Ἀπομνημονεύματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς Κρήτης», ἐν Χανίοις 1900, τοῦ Ἐμμ. Ἀγγελάκη, τὰ σχετικὰ μελετήματα.

Πολύτιμα εἶναι ἐπίσης τὰ σχετικὰ πρὸς τὸ θέμα διπλωματικὰ ἔγγραφα, τὰ ἐκδοθέντα ὑπὸ τῶν Ὑπουργείων τῶν Ἐξωτερικῶν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι ἐπενέβησαν τότε εἰς τὰ κρητικὰ πράγματα, ὡς καὶ ξενόγλωσσά τινα βιβλία¹ περὶ τῶν γεγονότων αὐτῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὀλίγα τουρκικά, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ἡ ἐναίσιμος διατριβὴ τοῦ Ἀχμέτ Softazadé².

Αἱ ἀρχεακαὶ συλλογαὶ αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὰ ἐν Κρήτῃ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1895-1898 εἶναι, ὡς εἶπον, πολυάριθμοι. Δὲν ὀμιλῶ περὶ τῶν εὐρισκομένων εἰς τὴν Ἀλλοδαπὴν, καὶ μάλιστα εἰς τὰ ἀνεκμετάλλευτα παρ' ἡμῶν τουρκικὰ ἀρχεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐν Ἑλλάδι, σπουδαιότατα εἶναι αἱ φυλασσόμεναι εἰς τὸ Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Κρήτης τουρκικαὶ καὶ ἑλληνικαὶ συλλογαί, κεφαλαίωδη κατα-

1) 1) Alex. de Stieglitz, L'île de Crète: la blocus pacifique et le plébiscite internationale. Paris 1899.

2) Bordeaux P. E., L'occupation internationale de la Crète. La participation française, 1946.

3) Dutkowski J. S., Une expérience d'administration internationale territoire. L'occupation de la Crète, Paris 1959.

4) Victor Bérard, Les affaires de Crète, Paris 1898.

2) La Crète sous la domination et la suzeraineté Ottomane, Paris 1902.

γραφὴν τῶν ὁποίων ἐδημοσίευσεν ὁ ἄλλοτε Διευθυντὴς τοῦ Ἰδρύματος τούτου καθηγητὴς Νικ. Τωμαδάκης. Ἐκ τούτων, ἐφ' ὅσον γνωρίζω, ἔχουν ἐκδοθῆ μόνον ἡ ἀλληλογραφία τοῦ ἀρχιμανδρίτου Παρθενίου Κελαϊδῆ³, ἡ ὁποία περιλαμβάνει σπουδαιότητας ἐπιστολὰς τοῦ Διευθυντοῦ τῆς «Νέας Ἡμέρας» τῆς Τεργέστης Ἀλεξάνδρου Βυζαντίου, καὶ ἐν τμήμα τῶν ἐγγράφων τῆς Μεταπολιτεύσεως ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ Ἰωσήφ Λεκανίδου⁴. Ἐν Ἀθήναις ὑπάρχουσι σχετικαὶ πρὸς τὸ θέμα μας ἱστορικαὶ πηγαὶ εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν, εἰς τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους καὶ ἀλλαχοῦ.

Εἰς τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους φυλάσσονται δύο συλλογαὶ ἐγγράφων ἀναφερόμεναι εἰς τὴν περίοδον τῆς κρητικῆς ἱστορίας 1895-1898 καὶ περιλαμβανόμεναι, ἡ πρώτη εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦ στρατηγοῦ Γεωργίου Τσόντου-Βάρδα⁵, καὶ ἡ ἑτέρα εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦ ἐξ Ἡρακλείου ἀγωνιστοῦ καὶ πολιτικοῦ Ἰωάννου Μπρισιμιτζάκη.

Ὁ Γεώργιος Τσόντος κατήγετο ἐξ ἱστορικῆς οἰκογενείας τῶν Σφακιῶν. Πολὺ περισσότερον εἶναι γνωστὸς ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Βάρδας διὰ τοὺς ἐν Μακεδονίᾳ κατὰ τῶν Βουλγάρων ἐξόχους ἀγῶνάς του ἀπὸ τοῦ 1904 μέχρι τοῦ 1907. Μικροτέρα, πλὴν ἀξιόλογος, εἶναι ἡ δρᾶσις του κατὰ τὰ ἐν Κρήτῃ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1896 καὶ 1897.

Ὁ ἀξιωματικὸς οὗτος ὑπῆρξε φιλόστωρ καὶ λόγιος καὶ ἠρέσκετο, παραλλήλως πρὸς τὸ ξίφος, νὰ χρησιμοποιῇ καὶ τὴν γραφίδα, διὰ νὰ ἀλληλογραφῇ μὲ τοὺς συναγωνιστάς του καὶ ν' ἀπομνημονεύῃ ποικίλα πολεμικὰ καὶ πολιτικὰ γεγονότα, εἰς τὴν ἀνέλιξιν τῶν ὁποίων μετείχε καὶ ὁ ἴδιος, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον. Ἡ κλίσις αὕτη τοῦ Τσόντου ὑπῆρξεν εὐτύχημα διὰ τὴν ἐθνικὴν μας ἱστορίαν τῶν νεωτέρων χρόνων, διότι ὁ στρατηγὸς ἀφῆκε μέγαν ὄγκον ἐπιστολῶν, σημειώσεων, ἡμερολογίων, στοιχείων προοριζομένων διὰ τὴν συγγραφὴν βιβλίου περὶ τῆς ἱστορίας τῆς οἰκογενείας του, καὶ περὶ τῶν ἐθνικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ ἰδίου εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν καὶ εἰς τὸν πολιτικὸν στίβον. Ἐκ τοῦ ὀγκώδους ἀρχείου Τσόντου, μικρὸν μέρος, μόνον ὁ ὑπ' ἀριθ. 1 φάκελος ἀναφέρεται εἰς τὰ ἐν Κρήτῃ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1894-1898. Ὁ φάκελος οὗτος περιέχει ἐπιστολὰς πρὸς Τσόντον διαφόρων Κρητῶν, καὶ ἄλλα ἔγγραφα, ἐκ τῶν ὁποίων καταφαίνεται, ὅτι ὁ Τσόντος, εὐθύς μετὰ τὴν ἐξοδὸν του ἐκ τῆς Σχολῆς Εὐελπίδων (1893), ἀνεμί-

³) Στ. ἀύροῦ Κελαϊδῆ. Ὁ Παρθένιος Γ. Κελαϊδῆς καὶ ἡ πολιτικὴ αὐτοῦ ἀλληλογραφία (1854 - 1904). Ἐν Χανίοις 1930.

⁴) Μαρίνης Ζινενοράκη-Λεκανίδου, Ἀλληλογραφία τῆς ἀπελευθερωτικῆς ἐπανάστασεως τῆς Κρήτης (1895 - 1898). Χανιά 1954.

⁵) Κ. Διαμάντη, Τὸ ἀρχεῖον τοῦ μακεδονομάχου Τσόντου Βάρδα, «Μακεδονικά», τόμ. Δ', σσ. 449 κ.ἑ.

χθῆ ἐνεργῶς εἰς τὸ ἀπελευθερωτικὸν κίνημα τῶν συμπολιτῶν του, ἐργασθεῖς διὰ τὸν σχηματισμὸν μυστικῶν ἀγωνιστικῶν ὁμάδων, διὰ τὴν ἐξοικονόμησιν ὄπλων καὶ λοιπῶν ἐφοδίων. Ἄξισημείωτοι εἶναι αἱ πρὸς Τσόντον ἐπιστολαὶ τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Πέτρου Μάνου ἐκ Βιέννης, ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἐξέυρσιν χρημάτων διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ κρητικῆς ἀγῶνος μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων τῆς αὐστριακῆς πρωτεύουσας, τῆς Ρουμανίας, τῆς Ρωσίας, τοῦ Λονδίνου καὶ τῆς Τουρκίας.

Κατὰ τὴν ἐξέγερσιν τοῦ 1895, τινὲς ἐκ τῶν μᾶλλον σημαντικῶν ἀγωνιστῶν, συγγενεῖς ἢ φίλοι τοῦ Τσόντου, ἀπευθύνουν πρὸς τὸν νεαρὸν ἀξιωματικὸν ἐπιστολιμαίας ἐκθέσεις περὶ τῶν μαχῶν, περὶ τῶν νεκρῶν, περὶ τῶν λαφύρων καὶ γενικῶς περὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ κινήματος εἰς τὰς διαφόρους ἐπαρχίας τῆς Κρήτης. Οἱ ἐπιστέλλοντες εἶναι οἱ : Γ. Παπαδόπετρος, δικηγόρος, Μανοῦσος Τσοντάκης, Σταῦρος Πολέντας, Σταῦρος Μπικουβάρης ἢ Πόλακας, Σ. Χριστοδουλάκης, Γ. Πωλιουδάκης, Ἰωσήφ Συγκελλάκης κ. ἄ. «*Ἀγαπητέ μου ἀξάδελφε, γράφει πρὸς τὸν Τσόντον ὁ Σταῦρος Πόλακας ἐξ Ἀσκούφου, τὴν 15 Ἀπριλίου 1896, σὰς στέλνω τὴν ἔκθεσιν νὰ τὴν δημοσιεύσετε...Εἶναι ἀληθὲς ὅσα περιέχει καὶ τὰ ξέρει ὁλος ὁ κόσμος ἐδῶ...*». Εἰς τὰς ἐπιστολὰς αὐτὰς εὐρίσκει ὁ ἀναγνώστης ἐξόχους τινὰς περικοπὰς, αἱ ὁποῖαι ἀποδεικνύουν τὸ εὐγενὲς φρόνημα τῶν Κρητῶν πολεμιστῶν καὶ τὴν στάθμην τοῦ πολιτισμοῦ των—ὑψηλοτέραν ἐκείνης τῶν τυράννων των. Περιγράφων ὁ Σταῦρος Πόλακας τὴν μάχην, ἣ ὁποία ἔγινε τὴν 27 Νοεμβρίου 1895 μεταξὺ Ἐμπροσνέρου Ἀλικάμπου καὶ Βρυσῶν, καταλήγει : *«τοὺς φονευθέντας χριστιανοὺς τοὺς ἔβαζαν οἱ Τοῦρκοι στὴ φωτιά καὶ τοὺς ἔκαιγαν. Ἐμεῖς ὁμως ἐπράτταμεν τὸ ἐναντίον. Τὴν ἐπαύριον τῆς μάχης, εὐρήκαμεν 13 Τούρκους νεκροὺς καὶ ἐπληρώσαμε καὶ τοὺς ἐθάψαμεν»*. Τὰ γράμματα τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐπαναστάσεως ἐκείνης Μανούσου Κουνδούρου πρὸς τὸν Τσόντον τῶν ἐτῶν 1895 καὶ 1896 εἶναι πολὺ σημαντικώτερα. Διαφωτίζουν τὰ τῆς ὁργανώσεως τοῦ κινήματος, τὰς σχέσεις τῶν ἐπαναστατῶν μετὰ τῶν προξένων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, τοὺς ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς τῶν ἐξεγερθέντων, τὰς διαφορὰς των μετὰ τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν καὶ τοὺς ἐν Ἀθήναις Κρητῆς, περιέχουν ἀκριβεστάτας εἰδήσεις περὶ τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῶν πάσης φύσεως κινήσεων τῶν ἐπαναστατικῶν δυνάμεων καὶ μᾶς πληροφοροῦν περὶ τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς ἐπιδεξιότητος τοῦ ἡγέτου ἐκείνου (Κουνδούρου), τόσον εἰς τὴν πολιτικὴν, ὅσον καὶ εἰς τὴν πολεμικὴν πρᾶξιν.

Περιλαμβάνει ἐπίσης ὁ φάκελος οὗτος τοῦ ἀρχείου Τσόντου ἔγγραφα τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως τῆς Κρήτης (1896)

πρὸς τοὺς ἐν Χανίους προξένους τῶν ἑξ Μεγάλων Δυνάμεων καὶ τῆς Ἑλλάδος, ἐμπνευσμένην προκήρυξιν αὐτῆς «*Πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ ἐλευθέρους καὶ ὑποδούλους Ἕλληνας καὶ πρὸς ἅπαντα τὰ φιλελεύθερα τέκνα τῆς πεπολιτισμένης ἀνθρωπότητος*» (Βαφέ, 13 Μαρτίου 1896), ψηφίσματα, ἐγκυκλίους καὶ ἔγγραφα τῆς Γενικῆς Ἐπαναστατικῆς τῶν Κρητῶν Συνελεύσεως περὶ τῶν ἐν Κρήτῃ κατελθόντων ἐξ Ἀθηνῶν ἔθελοντῶν ἀξιωματικῶν, περὶ τοῦ ἐν Χανίους Ἑλληνοῦ προξένου Ν. Γεννάδη, τὸν ὁποῖον ἀποδοκιμάζει σφοδρῶς, καὶ ἄλλα.

Λίαν ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ ἔγγραφα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν αὐθαίρετον μετάβασιν τοῦ Γεωργίου Τσόντιου καὶ ἄλλων τινῶν ἀξιωματικῶν εἰς τὴν ἐπαναστατημένην Κρήτην κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1896 καὶ τὰς προσπαθείας αὐτῶν περὶ συγκεντρώσεως χρημάτων καὶ λοιπῶν ἐφοδίων ἐκ μέρους ἐνθουσιωδῶν πατριωτῶν. Ἡ αὐθαίρετος μετάβασις τῶν ἀξιωματικῶν εἰς Κρήτην εἶχεν ὡς συνέπειαν νὰ δικασθῶν οὗτοι ἐπὶ λιποταξία ὑπὸ τοῦ Στρατοδικείου Ἀθηνῶν, τὸ ὁποῖον ὁμως ἠθώωσεν αὐτούς, τεθέντας εἶτα εἰς ἀργίαν διὰ προσκαίρου παύσεως (Β. Δ. 26 Ὀκτωβρίου 1896).

Τὰ γεγονότα τοῦ 1897, καὶ κυρίως τὸ θέμα τῆς ἀποστολῆς στρατιωτικῶν δυνάμεων ἐξ Ἑλλάδος εἰς Κρήτην, μετὰ τὰς σφαγὰς τῶν Χανίων ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ ὄχλου, διαφωτίζονται ἐκ τῶν ἀρχικαῶν στοιχείων τῆς συλλογῆς Τσόντιου, κυρίως ἐξ ἐπιστολῶν τοῦ ταγματάρχου τοῦ πυροβολικοῦ Ἐμμ. Μανουσογιαννάκη πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος Τιμολέοντα Βάσσον, τοῦ εἰς Κρήτην ἐκ νέου μεταβάντος Γ. Τσόντιου πρὸς τοὺς ἐν Ἀθήναις ἑταίρους καὶ φίλους, τοῦ Παπαδογιάννη πρὸς Μανουσογιαννάκην, τοῦ Ν. Χριστοδούλου, τοῦ Τιμ. Βάσσου πρὸς Μανουσογιαννάκην, ἐκ σημειωμάτων τοῦ Τσόντιου περὶ τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, τοῦ Χ. Πολογιώργη πρὸς Τσόντιον, τοῦ Σταύρου Πολέντα πρὸς Μανουσογιαννάκην καὶ Τσόντιον, τοῦ συνταγματάρχου Δημοσθένους Στάικου, τοῦ Ἐμμ. Φραντζεσκάκη, τῶν προκρίτων Σφακίων, τοῦ Νικ. Γ. Παπαδάκη, τοῦ Γ. Δασκαλογιάννη, τοῦ πρωθυπουργοῦ Ἀλεξ. Ζαίμη (9 Δεκεμβρίου 1897) κ.λ.

Μετὰ τὴν ἦτταν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐν Θεσσαλίᾳ τὸ ἐκστρατευτικὸν σῶμα τῆς Κρήτης ἐπέστρεψεν εἰς Ἑλλάδα, ὁ δὲ Τσόντος ἐτοποθετήθη εἰς Λαμίαν. Διὰ τοῦτο δὲν ὑπάρχουσιν ἐν τῇ συλλογῇ αὐτοῦ στοιχεῖα περὶ τῶν διατρεξάντων κατὰ τὸ 1898, κατὰ τὸ τέλος τοῦ ὁποῖου ἀφίχθη εἰς Κρήτην ὡς ἡγεμὼν ὁ πρίγκιψ Γεώργιος τῆς Ἑλλάδος. Ὑπάρχουσιν ὁμως ἐπιστολαὶ τινες γραφεῖσαι τὸ 1899 ὑπὸ τοῦ Μανούσου Κουνδούρου, ὑπουργοῦ τότε τῶν Ἐσωτερικῶν τῆς πρώτης κυβερνήσεως τοῦ πρίγκιπος Γεωργίου, καὶ ἄλλων Κρητῶν πρὸς Τσόν-

τον, ἀναφερόμεναι εἰς τὰ διαδραματισθέντα κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη καὶ περιλαμβάνουσαι ἀξιολόγους κρίσεις περὶ τοῦ πρίγκιπος καὶ ἄλλων προσώπων ἐν Κρήτῃ.

Περὶ τῆς ἔξιστορήσεως τῶν ἐν Κρήτῃ γεγονότων τῆς ἐποχῆς ταύτης ἠσχολήθη αὐτοπροσώπως ὁ Γεώργιος Τσόντος. Μεταξὺ τῶν στοιχείων τῆς συλλογῆς του ὑπάρχει μακρὰ ἔκθεσις ἐκ δέκα ἐννέα σελίδων, γεγραμμένη διὰ μολυβδίδος μετὰ διορθώσεων καὶ συμπληρώσεων, καὶ ἐπιγραφομένη «Κίνημα Μεταπολιτευτικῆς Ἐπιτροπῆς». Ἐν τῇ ἐκθέσει ταύτῃ ὁ Τσόντος ἔξιστορεῖ τὰ ἐν Κρήτῃ γεγονότα ἀπὸ τοῦ 1893, ὅτε ἰδρῦθη εὐρεία συνωμοτικὴ ὀργάνωσις ἐν Κρήτῃ τῶν «Ἀδελφοποιτῶν» ἢ «Ἀδελφοχτῶν», μέχρι τῆς καθόδου τοῦ ἑλληνικοῦ ἑκστρατευτικοῦ σώματος εἰς Κρήτην. Αἱ τρεῖς τελευταῖαι σελίδες τῆς ἐκθέσεως ταύτης ἀναφέρονται εἰς τὴν συντήρησιν, τὸν ὀπλισμὸν καὶ τὰ οἰκονομικὰ μέσα τῶν ἐπαναστατῶν, εἰς τὴν συγκέντρωσιν τῶν ὁποίων ἀρκούντως συνέβαλε καὶ ὁ Τσόντος. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὸ ἀρχεῖον Τσόντου περιλαμβάνεται φάκελος περιέχων στοιχεῖα περὶ τῆς περιβοήτου Ἐθνικῆς Ἐταιρείας, τὴν ἰδρῦσιν τῆς ὁποίας ὑπήγρουσεν «ἄφρων πατριωτισμός»⁶. Ἡ Ἐταιρεία αὕτη ἀνεμίχθη, ὡς γνωστόν, ἐνεργῶς εἰς τὰ γεγονότα τῆς Κρήτης τῶν ἐτῶν 1896 καὶ 1897, περιελάμβανε δὲ μεταξὺ τῶν μελῶν της τοὺς πρωταγωνιστὰς τῆς κρητικῆς ἐπαναστάσεως, οἳοι ἦσαν ὁ Μανουῖσος Κούνδουρος, ὁ Ἐμμ. Μανουσογιαννάκης, ὁ Γ. Τσόντος κ. ἄ. Τέλος, εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦτο περιλαμβάνονται εὐρεῖαι σημειώσεις τοῦ Τσόντου εἰς 26 πυκνογραμμένας σελίδας ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ φιλέλληνος Victor Bérard «Les affaires de Crète», Paris 1898. Τινὰς τῶν ἀπόψεων τοῦ Bérard ἐπεκρίνει ἐν τέλει ὁ Τσόντος.

Σπουδαίαν ἐπίσης ἱστορικὴν πηγὴν περὶ τῶν ἐν Κρήτῃ γεγονότων τῶν ἐτῶν 1896-1897 ἀποτελεῖ τὸ μικρὸν ἀρχεῖον τοῦ ἐξ Ἡρακλείου δικηγόρου Ἰωάννου Μπρισιμιτζάκη, ὁ ὁποῖος ὡς ἑφεδρος ἀνθυπολοχαγὸς τοῦ πυροβολικοῦ μετέσχεν εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις, τὰς ὁποίας διεξήγαγε τὸ σῶμα τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης Ἀριστοτέλους Κόρακα ἀπὸ τοῦ Φεβρουαρίου μέχρι τοῦ Ἰουλίου 1897. Ὁ Ἰω. Μπρισιμιτζάκης ὑπῆρξεν ὁ διοικητὴς τοῦ οὐλαμοῦ τοῦ πυροβολικοῦ τοῦ σώματος Κόρακα. Ἡ συμβολή του κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν φρουρῶν Ἱεραπέτρας καὶ Σπιναλόγκας καὶ κατὰ τὰς μάχας εἰς Ἀρχάνες καὶ Κανλὶ - Καστέλλι εἶναι ἀξιοσημείωτος.

Ἡ συλλογὴ Μπρισιμιτζάκη περιλαμβάνει πολλὰ στοιχεῖα περὶ τοῦ

⁶) Ἰ. Σκαλτσούνη, Ἀπομνημονεύματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς Κρήτης. Ἐν Χανίοις 1900, σελ. 73.

κρητικοῦ ἀγῶνος τοῦ 1897, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ σπουδαιότερα εἶναι τὰ ἐξῆς :

1) Πολεμικὸν ἡμερολόγιον τῆς ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης ἐκστρατείας, τῆς χρονικῆς περιόδου ἀπὸ 1 Φεβρουαρίου ἕως 27 Ἰουλίου 1897. Τὸ ἡμερολόγιον τοῦτο τοῦ Μπρισιμιτζάκη περιλαμβάνει γενικώτερον μὲν τὰς κινήσεις τοῦ ἰσχυροῦ ἐθελοντικοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον κατήλθεν εἰς Κρήτην τὴν 1ην Φεβρουαρίου 1897 ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ λοχαγοῦ τότε Ἀριστοτέλους Κόρακα, ὅστις, ὡς εἶπομεν, ἀνεγνωρίσθη γενικὸς ἀρχηγὸς τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν, εἰδικώτερον δὲ περιγράφει τὴν δρᾶσιν τοῦ ἰδίου Μπρισιμιτζάκη, ὅστις διηύθυνε τὰ δύο ὀρειβατικὰ πυροβόλα, δι' ὧν ἦτο ἐφωδιασμένον τὸ σῶμα τοῦ Κόρακα.

Αἱ ἐγγραφαὶ ἐν τῷ ἡμερολογίῳ γίνονται καθ' ἐκάστην ἡμέραν ἄλλοτε διὰ μελάνης, ἄλλοτε προχείρως διὰ μολυβδίδος, ἀποδίδουσι δὲ περιληπτικῶς τὰς ἐνεργείας τοῦ ἀρχηγοῦ Κόρακα, τὰς μετακινήσεις τοῦ ἐθελοντικοῦ σώματος ἐν Κρήτῃ, τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις αὐτοῦ, καὶ ἐπὶ πλεόν τὰς ἐντυπώσεις καὶ κρίσεις τοῦ συγγραφέως του Μπρισιμιτζάκη περὶ προσώπων καὶ πραγμάτων. Ἰδοῦ, παραδείγματος χάριν, ἐγγραφαὶ τινες :

Ἀπριλίου 10. Μεγάλη Τετάρτη. Εἰς τὰς 4 παρὰ τέταρτον τὸ ἀπόγευμα ἐγένετο λυσσώδης προσβολὴ κατὰ τῶν Ἀρχανῶν ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν. Ἦσαν 4 ὡς 5.000 ἄτακτοι καὶ δύο χιλ. στρατιῶται μετὰ 4 πυροβόλων. Κατέλαβον τὸ Τζέ, ἀλλ' ἐξεδιώχθησαν ὑπὸ τῆς εὐστόχου βολῆς τοῦ πυροβόλου μας. 21 βολιδοφόρους ἔρριψα καὶ 16 συνήθεις. Τὴν 7ην, ὅτε ἡ μάχη ἐτελείωσε, ζητωκραυγαὶ ἀντήχουν πανταχόθεν ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος, Βασιλέως, Πυροβολικοῦ. Ἡ εὐχαριστήσις, ἣν ἠσθάνθη ἐκ τῆς νίκης ταύτης, ἄμετρος. Μόνον 3 τραυματίας ἐκ τῆς μάχης ταύτης εἶχομεν. Οἱ ἡμέτεροι ἦσαν περὶ τοὺς 1.300.

Ἰουνίου 14. Ἐγένετο ἐπίθεσις εἰς τὸ Κανλί - Καστέλλι εἰς τὰς τρεῖς ἡμισυ τῆς πρωίας. Ἐφόνευσαν οἱ Τούρκοι τοὺς 6 φρουρούς, πρὸς δὲ καὶ ἑτέροισι 6 καὶ ἓνα Ἀἰ Λαμιανόν. Ἐλαβον περὶ τὰ 300 ζῶα. Εἰς τὰς τέσσαρες ἡμισυ τῆς πρωίας ἐξεκινήσαμε καὶ ἡμεῖς ἀπὸ Σίββα καὶ κατεφθάσαμε εἰς τοῦ Δρακουλιάρη τὸ Μετόχι. Ἡ μόνη φορὰ, καθ' ἣν ἐπολέμησα διὰ τοῦ ὅπλου μου Γκρᾶ. Κατὰ τὴν μάχην ἐπληρώθησαν καὶ ἕτεροι 11. Τὸ Κανλί - Καστέλλι ἐπυροβολήθη ὑπὸ τῶν 1 οὐρκων. Τακτικὸς στρατὸς δὲν ἔλαβε μέρος, ἀμυντικῶς παραταχθεὶς.

25 Ἰουλίου. Ἐφθάσαμεν τὸ πρωὶ εἰς τὰς 7 εἰς Χανιά. Τὴν 9ην συνεδρίασαν οἱ ναύαρχοι καὶ ἐξέδοντο ἀπόφασιν νὰ κατάσχωσι τὰ πυροβόλα μας μετὰ τῶν πολεμοφοδίων, ὡς καὶ τὰ ὄπλα τῶν ἀνδρῶν μας, πλὴν τῶν ἰδικῶν μας... Μετέβημεν παρὰ τῷ Κανεβάρω καὶ κα-

τώρθωσα νὰ τὸν πείσω νὰ μᾶς δώσῃ τὰ πυροβόλα μετὰ τῶν ὀπλων καὶ πολεμοφοδίων, ὡς καὶ τὸν Ἄγγλον ναύαρχον ἔπεισα...».

Τὸ ἡμερολόγιον τοῦτο λήγει τὴν 27ην Ἰουλίου, μὲ τὴν ἐπάνοδον τοῦ Κόρακα, Μπρισιμιτζάκη, Παν. Κυπαρίσση καὶ λοιπῶν εἰς Πειραιᾶ.

2) Περιλαμβάνει ὡσαύτως ἡ συλλογὴ Μπρισιμιτζάκη πολεμικὴν ἔκθεσιν ἐπιγραφομένην: «Δρᾶσις τοῦ ἐπαναστατικοῦ πυροβολικοῦ ἐν τῷ τμήματι Ἡρακλείου τῆς Κρήτης κατὰ τὸ 1897».

Ἡ ἔκθεσις αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὴν δρᾶσιν τοῦ ὑπὸ τὸν Μπρισιμιτζάκην πυροβολικοῦ κατὰ τὸν πρῶτον μῆνα τῆς ἐκστρατείας τοῦ Κόρακα εἰς Κρήτην καὶ κυρίως εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις κατὰ τῆς Ἱεραπέτρας καὶ τῆς Σπιναλόγκας⁷.

3) Ἐτέρα πολεμικὴ ἔκθεσις ἐν τῇ αὐτῇ συλλογῇ, ἐπιγραφομένη «Πολεμικαὶ ἀναμνήσεις – μάχαι Ἀρχανῶν», ἀναφέρεται εἰς τὰς ματαίας προσπαθείας τῶν Τούρκων τοῦ Ἡρακλείου πρὸς κατάληψιν τῶν Ἀρχανῶν, καὶ κυρίως εἰς τὴν ἐκεῖ δρᾶσιν τοῦ ὑπὸ τὸν Μπρισιμιτζάκην πυροβολικοῦ ἀπὸ 4 Μαρτίου μέχρι τέλους τῶν ἐπιχειρήσεων. Ὑπάρχουσιν ἐπίσης ἀτελεῖς τινες ἐκθέσεις μονοσέλιδοι περὶ τῶν αὐτῶν ὡς ἄνω θεμάτων, γραφεῖσαι προφανῶς ἅπασαι διὰ νὰ δημοσιευθῶσιν ἐπὶ τόπου.

4) Ἐξ ἴσου ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ τμήμα τῆς συλλογῆς Μπρισιμιτζάκη, τὸ περιλαμβάνον ἐπιστολάς, ἔγγραφα, καταστάσεις, πολεμικὰ σημειώματα, ἐν οἷς πολλὰ τοῦ ὄπλαρχηγοῦ Νταφώτη, ἀποδεικτικά, λογαριασμοὺς καὶ λοιπά. Σπουδαιόταται εἶναι αἱ ἐπιστολαὶ — 13 τὸν ἀριθμὸν — τοῦ «Γενικοῦ Ἀρχηγοῦ Ἡρακλείου καὶ Λασηθίου» Ἀριστοτέλους Κόρακα πρὸς Ἴω. Μπρισιμιτζάκην, χρονολογούμεναι ὑπὸ τῶν ἀρχῶν Φεβρουαρίου 1897 μέχρι τέλους Αὐγούστου τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Ἀναφέρονται εἰς τὰς κινήσεις τοῦ στρατιωτικοῦ του σώματος, εἰς ἡγετικά πρόσωπα, καὶ εἰς τὴν καλύτεραν ὀργάνωσιν τοῦ ἀγῶνος.

Σημαντικώταται εἶναι ἐπίσης αἱ ἐπιστολαὶ — 5 τὸν ἀριθμὸν — τοῦ ἐξόχου πατριώτου ἐπισκόπου Πέτρας Τίτου Ζωγραφίδου πρὸς Μπρισιμιτζάκην, χρονολογούμεναι ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1892 μέχρι τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1899. Ὁ διακεκριμένος οὗτος ἱεράρχης ἦτο ἀναμειγμένος ψυχῇ καὶ σώματι εἰς τὴν ἐπαναστατικὴν κίνησιν τῶν Κρητῶν, ἔλαβε δὲ μέρος αὐτοπροσώπως εἰς τὰς κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1897 γενομένας ἐπιχειρήσεις κατὰ τῆς Ἱεραπέτρας καὶ τῆς Σπιναλόγκας. Αἱ ἐπιστολαὶ του εἶναι πλήρεις ἀπὸ φιλελεύθερα φρονήματα, ἀγωνιστικὸν πνεῦμα καὶ σφόδρα πατριωτισμὸν.

⁷) Περίληψις τῆς ἐκθέσεως ταύτης ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ περιοδικὸν «Στρατιωτικὴ Βιβλιοθήκη», τεύχος Μαρτίου τοῦ 1897.

Ἄξιόλογος εἶναι ὡσαύτως μακρὰ ἐπιστολὴ τοῦ Στεφάνου Σκουλούδη πρὸς Ἴω. Μπρισμιτζάκην ἀπὸ 26 Μαρτίου 1897, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ πεπειραμένος ἐκεῖνος πολιτικὸς ἐρμηνεύει τὴν πολιτικὴν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων εἰς τὸ κρητικὸν ζήτημα καὶ παρέχει συμβουλὰς εἰς τοὺς ἡγέτας τῶν ἐπαναστατῶν, καὶ ἑτέρα ἐπιστολὴ τοῦ παλαιοῦ ἀγωνιστοῦ Μίνωος Μπογιατζόγλου ἀπὸ 27 Ἰουνίου 1897 ἀναφερομένη εἰς τὰς συνεννοήσεις μετὰ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως διὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῶν Ἑλλήνων ἀξιοματικῶν, τῶν πυροβόλων καὶ λοιπῶν ἐφοδίων ἐκ Κρήτης εἰς Πειραιᾶ.

Σημειῶνω τέλος δύο, ἐκ τῶν πολλῶν, διαμαρτυρίας ἐν σχεδίῳ τῆς ἐν Ἀρχάναις ἐπὶ τῆς ἀμύνης Ἐπιτροπῆς. Διὰ τῆς πρώτης ἀπὸ 28 Ἀπριλίου 1897, ἀπευθυνομένης πρὸς τὸν διοικητὴν τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ διεθνοῦς στόλου ναύαρχον Κανεβάρου, τὸν διοικητὴν τῶν ἐν Ἡρακλείῳ στρατευμάτων συνταγματάρχην Ἔβερτ καὶ τοὺς προξένους τῶν ἑξ Μεγάλων Δυνάμεων, διαμαρτύρονται σφοδρῶς οἱ ἀγωνισταὶ τῶν Ἀρχανῶν κατὰ τῶν ξένων στρατιωτικῶν δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι, ἐνῶ δὲν ἠμποροῦν νὰ ἐμποδίσουν τοὺς Τούρκους νὰ προβαίνουν εἰς σφαγὰς καὶ βαρβαρότητας, περιορίζουν ὅμως τοὺς Ἕλληνας διὰ τῆς δημιουργίας οὐδετέρας ζώνης νὰ ἐπιτεθοῦν κατὰ τῶν Τούρκων καὶ νὰ πολιορκήσουν αὐτοὺς ἐντὸς τῶν τειχῶν τοῦ Ἡρακλείου. «*Ὁρέγεσθε τὴν νῆσόν μας; — Γράφουν πρὸς τοὺς ξένους — φέρετε τοὺς στόλους σας, τοὺς στρατούς σας καὶ τὰ τηλεβόλα σας, ἵνα ὡς κατακτητὰί πλέον μᾶς καθυποτάξητε, ὅτε σωροὺς ὀστέων μόνον θὰ εὔρητε*».

Ἡ ἑτέρα διαμαρτυρία, γραφεῖσα περὶ τὸ τέλος τοῦ ἀγῶνος, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν συνταγματάρχην Ἐρρίκον Χερσάιτ, διοικητὴν τῶν ἐν Ἡρακλείῳ ξένων στρατευμάτων καὶ περὶ ἔχει πικρὰ παράπονα τοῦ ἐν Ἀρχάναις ἑλληνικοῦ ἀρχηγείου διὰ τὴν ὑπὲρ τῶν Τούρκων τοῦ Ἡρακλείου μεροληπτικὴν στάσιν τῶν ἀγγλικῶν δυνάμεων.

Τὰ πολύτιμα ταῦτα ἀρχεῖα καὶ στοιχεῖα τῆς συλλογῆς Μπρισμιτζάκη ἐπιφυλάσσομαι νὰ δημοσιεύσω λίαν προτεχῶς.

Σᾶς παρουσίασα, Κύριοι Σύνεδροι, ἐν συντομίᾳ τὰς ἐν τοῖς ΓΑΚ ἀποκειμένας πηγὰς περὶ τῶν γεγονότων τῆς Κρήτης κατὰ τὰ ἔτη 1895-1898. Τὰ γεγονότα ταῦτα ἦσαν, ὡς γνωστόν, λίαν ἀποφασιστικὰ διὰ τὸ τόσον χρονίαν κρητικὸν ζήτημα καὶ ὑπῆρξαν ἡ ἀπαρχὴ τῆς κρητικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ ἡ βᾶσις τῆς ἐν συνεχείᾳ ἐπιτευχθείσης ἐνώσεως τῆς Κρήτης μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος. Διὸ καὶ ὁ λαμπρὸς ἱεράρχης Πέτρος Τίτος, ἀναφερόμενος εἰς τὰ γεγονότα ταῦτα, ἔγραφε πρὸς τὸν Ἴω. Μπρισμιτζάκην ἐκ Νεαπόλεως τὴν 21ην Ἰανουαρίου 1899: «*...Μετὰ τὸν ἀτυχή πόλεμον τῆς μητρὸς Ἑλλάδος, οὐδεὶς, μὴδ' ἐμοῦ τοῦ αἰσιοδοξοτάτου ἐξαιρουμένου, προσεδόκα τοιαύτην λύσιν ἱκανο-*

ποιούσαν τοὺς προαιωνίους πόθους τῶν Κρητῶν. Ἀλλά, δόξα τῇ Θεῷ Προνοίᾳ, καὶ ἀίδιος εὐγνωμοσύνη εἰς τοὺς ἐργάτας τοῦ ἐθνικοῦ τούτου ἔργου, ὧν τὴν πρώτην θέσιν, κατ' ἐμὲ ταπεινὸν κριτὴν, κατέχει ὁ λατρευτός μοι βασιλεὺς Γεώργιος, ὅστις διὰ τῆς περιουσίας του καὶ τὸ ἐλεύθερον ἔθνος διέσωσεν ἀπὸ τῶν συνεπειῶν τοῦ ἀτυχοῦς πολέμου καὶ τὴν Κρήτην ἠλευθέρωσε τοῦ βαρβαρικοῦ ζυγοῦ. Καὶ οὕτω δυνάμεθα καὶ ἡμεῖς (οἱ Κρηῖτες) νὰ ὀνομάσωμεν ἑαυτοὺς μὲ τὸ γλυκώτατον ὄνομα ἐλευθέρους».